

Οι αντιτιθέμενες απόψεις για την παγκοσμιοποίηση και ο μύθος του τέλους της παγκοσμιοποίησης

Γράφει ο: Τάκης Φωτόπουλος

1. Η έννοια της παγκοσμιοποίησης

Πριν να συζητήσω το θέμα των αντιτιθέμενων απόψεων για την παγκοσμιοποίηση θα έπρεπε να κάνω μια μικρή εισαγωγή για να ξεκαθαρίσουμε τις έννοιες παγκοσμιοποίησης και διεθνοποίησης, γιατί πολλή σχετική σύγχυση υπάρχει ακόμη και με την ορολογία. Οι περισσότεροι άνθρωποι, όταν μιλούν για παγκοσμιοποίηση, έχουν βέβαια κατά νου την οικονομική παγκοσμιοποίηση που είναι μόνο μία όψη (ή μία συνιστώσα) – μολονότι βέβαια η κύρια – της παγκοσμιοποίησης. Όμως, θα μπορούσε κανείς να μιλήσει ακόμη για τεχνολογική, πολιτική, πολιτιστική και κοινωνική παγκοσμιοποίηση.

Έτσι, η τεχνολογική παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στις νέες τηλεπικοινωνιακές τεχνολογίες, και στην επανάσταση της πληροφορικής (το ίντερνετ, για παράδειγμα αποτελεί μια από τις κύριες εκφράσεις αυτής της παγκοσμιοποίησης).

Η πολιτική παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στην παρακμή του έθνους-κράτους (τουλάχιστον σε ότι αφορά την οικονομική κυριαρχία). Αναφέρεται όμως και στην άτυπη πολιτική διακυβέρνηση σε παγκόσμιο επίπεδο που έχει ήδη δημιουργηθεί με την ανάδυση μιας υπερεθνικής ελίτ, η οποία αποτελεί την συμπληρωματική πολιτική έκφραση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης

Η πολιτιστική παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στην παρούσα ομογενοποίηση της κουλτούρας, όπως εκφράζεται για παράδειγμα από το γεγονός ότι σχεδόν οι πάντες στο σημερινό «παγκόσμιο χωριό» βλέπουν πάνω -κάτω τις ίδιες τηλεοπτικές σειρές και τις ίδιες βίντεο-ταινίες, καταναλώνουν – ή ποθούν να καταναλώνουν – τα ίδια προϊόντα κ.ο.κ.

Τέλος, η κοινωνική παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στην ομογενοποίηση του σημερινού τρόπου ζωής, ο οποίος βασίζεται σε μια ατομικιστική και καταναλωτική κουλτούρα.

Μολονότι αυτές οι όψεις (ή συνιστώσες) της παγκοσμιοποίησης είναι σε μεγάλο βαθμό αλληλένδετες, ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι είναι η οικονομική παγκοσμιοποίηση που καθορίζει τις άλλες συνιστώσες της. Πράγμα βέβαια αναμενόμενο, εφόσον σε μια οικονομία της αγοράς το οικονομικό στοιχείο είναι το κυρίαρχο στοιχείο στην κοινωνία – ένα γεγονός που δεν αποκλείει όμως την αυτονομία των άλλων στοιχείων. Με άλλα λόγια, η σχέση ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία είναι μια σχέση αυτονομίας και αλληλεξάρτησης. Έτσι, σε αυτήν την προβληματική, υπάρχει μια διαδικασία αλληλεπίδρασης, στην οποία η οικονομική παγκοσμιοποίηση προωθείται από την τεχνολογική παγκοσμιοποίηση αλλά επίσης την ενισχύει, η πολιτική παγκοσμιοποίηση είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, ενώ η κοινωνική και η πολιτιστική παγκοσμιοποίηση είναι οι αναπόφευκτες συνέπειες της οικονομικής παγκοσμιοποίησης.

Είναι λοιπόν φανερό ότι, όταν μιλούν πολλοί για τα καλά της παγκοσμιοποίησης και αναφέρονται σε τεχνολογικές εξελίξεις, όπως π.χ. το ίντερνετ, που μπορούν να το χρησιμοποιούν σήμερα οι ομάδες που μετέχουν στο κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης για τον συντονισμό της δράσης τους, απλώς συγχέουν την οικονομική παγκοσμιοποίηση, η οποία έχει βασικά μόνο αρνητικά αποτελέσματα, με τις άλλες μορφές της. Θεωρώντας λοιπόν δεδομένο ότι η κύρια συνιστώσα, ή όψη, της παγκοσμιοποίησης είναι η οικονομική, ας δούμε τι εννοούμε με τον όρο αυτό, γιατί και εδώ καλλιεργείται, ηθελημένα η από άγνοια, μεγάλη σύγχυση είτε γιατί μερικοί θέλουν να αρνηθούν το φαινόμενο ως χίμαιρα η ιδεολόγημα, είτε γιατί προτιμούν να το προσπεράσουν ως συνομωσία και κακή πολιτική.

Αρχικά, θα πρέπει να κάνουμε την βασική διάκριση μεταξύ της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς.

Η «παγκοσμιοποίηση» αναφέρεται στην περίπτωση μιας παγκόσμιας οικονομίας χωρίς σύνορα, στην οποία ο οικονομικός εθνικισμός έχει εξαλειφθεί και η ίδια η παραγωγή έχει διεθνοποιηθεί με την έννοια ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις έχουν γίνει α-κρατικά σώματα που εμπλέκονται σε έναν ενιαίο εσωτερικό καταμερισμό της εργασίας, ο οποίος καλύπτει πολλές χώρες. Από την άλλη μεριά, η «διεθνοποίηση» αναφέρεται στην περίπτωση όπου οι αγορές μεν έχουν διεθνοποιηθεί, με την έννοια των ανοιχτών συνόρων για την ελεύθερη διακίνηση του κεφαλαίου και των εμπορευμάτων (και, εντός των οικονομικών μπλοκ όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, ακόμη και της εργασίας) αλλά τα έθνη-κράτη εξακολουθούν να υπάρχουν και να μοιράζονται την εξουσία με τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, σε ένα σύστημα στο οποίο ο ρόλος του κράτους περιορίζεται προοδευτικά στο να εξασφαλίζει ένα σταθερό πλαίσιο για την οικονομικά αποτελεσματική λειτουργία της αγοράς. Είναι συνεπώς προφανές ότι η σημερινή μορφή της οικονομίας της αγοράς δεν μπορεί να περιγραφεί ως μια «παγκόσμια» οικονομία, εφόσον η παγκοσμιοποίηση, με την έννοια που ανάφερα, και κυρίως με την έννοια της παγκοσμιοποίησης της παραγωγής είναι ακόμη περιορισμένη. Γι αυτό και σωστότερα θα έπρεπε να μιλάμε για την «διεθνοποίηση» παρά για την «παγκοσμιοποίηση» της οικονομίας της αγοράς.

Ωστόσο, αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι η σημερινή οικονομία της αγοράς είναι πολύ διαφορετική από αυτήν του περασμένου αιώνα, ακόμη και από αυτήν που επικρατούσε μόλις πενήντα χρόνια πριν. Όπως θα επιχειρήσω να δείξω στη συνέχεια, η νέα μορφή της οικονομίας της αγοράς που έχει εγκαθιδρυθεί στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα περίπου, αντιπροσωπεύει μια δομική αλλαγή, την μετάβαση σε μια νέα μορφή νεωτερικότητας, δηλαδή την μετάβαση από την κρατικιστική στη νεοφιλελεύθερη νεωτερικότητα, και όχι απλώς μια αλλαγή στην οικονομική πολιτική, όπως υποστηρίζουν μερικοί. Με αυτήν την έννοια, η σημερινή παγκοσμιοποίηση (ή, σωστότερα, διεθνοποίηση) είναι πράγματι ένα νέο φαινόμενο, παρ' όλο που είναι το αποτέλεσμα της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς η οποία εγκαθιδρύθηκε δύο αιώνες πριν.

Τα δυο θεμελιακά χαρακτηριστικά που χαρακτηρίζουν την σημερινή οικονομική παγκοσμιοποίηση είναι:

Πρώτον, οι ανοικτές αγορές κεφαλαίου και εμπορευμάτων που καθιερώνονται καθολικά, (αν και με μερικές εξαιρέσεις ακόμη) από διεθνείς οργανισμούς όπως ο ΠΟΕ και επιβάλλονται από οργανισμούς όπως το ΔΝΤ και η ΔΤ και

Δεύτερον οι ελαστικές αγορές εργασίας που επιβάλλονται από τους ίδιους οργανισμούς καθώς και από πολυμερείς συνθήκες, όπως οι συνθήκες Μάαστριχ - Άμστερνταμ όσον αφορά την ΕΕ, η οι συνθήκες που καθιέρωσαν την ΝΑΦΤΑ. Τα άλλα χαρακτηριστικά της σημερινής οικονομικής παγκοσμιοποίησης (κατάργηση του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία, ιδιωτικοποιήσεις, δραστική μείωση του κράτους πρόνοιας, αναδιανομή του φορολογικού βάρους υπέρ των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων κ.λπ) αποτελούν δευτερογενή χαρακτηριστικά που είναι συνέπεια των θεμελιακών χαρακτηριστικών που ανάφερα.

Ας δούμε όμως τώρα τις αντιτιθέμενες προσεγγίσεις για τον χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης.

2. Ο χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης

Η προφανής σύγχυση γύρω από τη φύση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης απορρέει από τις αλληλοσυγκρουόμενες απαντήσεις που δίνουν οι διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις στο καθοριστικό ερώτημα αν η παγκοσμιοποίηση είναι ένα φαινόμενο «συστημικής» φύσης, δηλαδή ένα φαινόμενο που ανάγεται στο ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, η αν αντίθετα οφείλεται απλώς σε συνωμοσίες, κακές πολιτικές κ.λπ.

Αν δούμε την παγκοσμιοποίηση ως ένα «συστημικό» φαινόμενο, αυτό συνεπάγεται ότι τη θεωρούμε το αποτέλεσμα μιας ενδογενούς αλλαγής στην οικονομική πολιτική (δηλ. μιας αλλαγής που εκφράζει υπάρχουσες τάσεις οι οποίες αντανακλούν την δυναμική της οικονομίας της αγοράς). Σε αυτήν την

περίπτωση, η σημερινή οικονομική παγκοσμιοποίηση, που όπως θα δείξω μόνο νεοφιλελεύθερη μπορεί να είναι μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς, είναι μη αντιστρέψιμη μέσα στο σύστημα αυτό. Ονομάζω συνεπώς «συστημικές» όλες εκείνες τις προσεγγίσεις στην παγκοσμιοποίηση οι οποίες, για να την ερμηνεύσουν, αναφέρονται στα δομικά χαρακτηριστικά του υπάρχοντος κοινωνικό-οικονομικού συστήματος, είτε σιωπηρά είτε ρητά.

Από την άλλη μεριά, αν δούμε την παγκοσμιοποίηση ως ένα «μη συστημικό» φαινόμενο, αυτό συνεπάγεται ότι τη βλέπουμε ως το αποτέλεσμα μιας εξωγενούς αλλαγής στην οικονομική πολιτική. Σε αυτήν την περίπτωση, η παγκοσμιοποίηση είναι μια αντιστρέψιμη εξέλιξη, ακόμη και μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Ονομάζω συνεπώς «μη συστημικές» όλες εκείνες τις προσεγγίσεις στην παγκοσμιοποίηση οι οποίες, για να την ερμηνεύσουν, αναφέρονται σε διάφορους εξωγενείς παράγοντες που δεν είναι άμεσα συνδεδεμένοι με τα δομικά χαρακτηριστικά και τη δυναμική του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Στην ίδια κατηγορία μπορούμε ακόμη να κατατάξουμε όλες εκείνες τις αντιλήψεις για τις οποίες η παγκοσμιοποίηση είναι απλώς ένας μύθος ή μια ιδεολογία.

Με βάση το παραπάνω κριτήριο, οι νεοφιλελεύθερες και σοσιαλ-φιλελεύθερες προσεγγίσεις στην παγκοσμιοποίηση πρέπει να ιδωθούν ως «συστημικές» προσεγγίσεις, εφόσον τη βλέπουν ως ένα φαινόμενο που οφείλεται κυρίως σε αλλαγές στην τεχνολογία και ειδικότερα στην τεχνολογία της πληροφορικής. Δεδομένου όμως ότι η τεχνολογία δεν είναι ούτε «ουδέτερη» ούτε αυτόνομη, όταν οι νεοφιλελεύθεροι και οι σοσιαλ-φιλελεύθεροι θεωρούν δεδομένη την υπάρχουσα τεχνολογία, και συνεπώς μη αντιστρέψιμη μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς, σιωπηρά ανάγουν την παγκοσμιοποίηση σε «συστημικούς» παράγοντες, και, συνακόλουθα, τη θεωρούν κι αυτή δεδομένη και μη αντιστρέψιμη.

Αντίστοιχα, η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας, η οποία δέχεται ρητά πως είναι η δυναμική του συστήματος της οικονομίας της αγοράς (που

συνοψίζεται στο «ανάπτυξη ή θάνατος») η οποία, αναπόφευκτα, οδήγησε στην σημερινή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποιημένη μορφή της, είναι επίσης μια συστημική προσέγγιση, μολονότι για διαφορετικούς λόγους από αυτούς που προβάλλουν οι σοσιαλ-φιλελευθεροί και νεοφιλελεύθεροι οι οποίοι, σε αντίθεση με την προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας, θεωρούν το υπάρχον σύστημα της οικονομίας της αγοράς δεδομένο. Η συνέπεια είναι ότι, ενώ οι νεο/σοσιαλ-φιλελεύθερες προσεγγίσεις υιοθετούν την νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, με ή χωρίς επιφυλάξεις, η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας αναζητά μια εναλλακτική μορφή κοινωνικής οργάνωσης, που συνεπάγεται μια μορφή παγκοσμιοποίησης που δεν είναι εφικτή μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της κρατικιστικής «δημοκρατίας». Με άλλα λόγια, για την προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας, η παγκοσμιοποίηση είναι μη αντιστρέψιμη, καθώς κανένας αποτελεσματικός έλεγχος πάνω στις αγορές με στόχο την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος δεν είναι εφικτός μέσα στο σύστημα της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς.

Από την άλλη μεριά, οι προσεγγίσεις που προτείνονται από τη ρεφορμιστική Αριστερά θα μπορούσαν να ταξινομηθούν ως «μη συστημικές» προσεγγίσεις στην παγκοσμιοποίηση. Χρησιμοποιώ τον όρο «ρεφορμιστική Αριστερά» για να συμπεριλάβω το σύνολο των διανοουμένων, κινημάτων και πολιτικών κομμάτων στην Αριστερά που υιοθετούν μια «μη συστημική» προσέγγιση στην παγκοσμιοποίηση, σύμφωνα με την οποία η παγκοσμιοποίηση οφείλεται σε εξωγενείς αλλαγές στην οικονομική πολιτική, και, ως τέτοια, είναι αντιστρέψιμη ακόμη και εντός του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Επομένως, η ρεφορμιστική Αριστερά περιλαμβάνει όλους εκείνους που θεωρούν δεδομένο το παρόν σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» και είτε προτείνουν διάφορες μεταρρυθμίσεις για να βελτιωθεί η λειτουργία της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς (π.χ. να εξαλειφθεί ο μονοπωλιακός χαρακτήρας της, να καταργηθεί η νεοφιλελεύθερη απορύθμιση

των αγορών, φόρος Τόμπιν κ.ο.κ.), είτε απλώς επικρίνουν τις συνέπειες της, χωρίς όμως να προτείνουν κάποια εναλλακτική μορφή κοινωνικής οργάνωσης, υιοθετώντας δηλαδή, ρητά η σιωπηρά, την μεταμοντέρνα απόρριψη κάθε «συνολικού» προτάγματος (universalism).

Έτσι, παρ' όλο που αυτές οι προσεγγίσεις συνήθως υποθέτουν ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ένα παλιό φαινόμενο, που τέθηκε σε κίνηση από την ανάδυση του καπιταλισμού – μια υπόθεση η οποία εκ πρώτης όψεως δίνει την εντύπωση ότι αναγνωρίζουν το συστημικό χαρακτήρα των τάσεων που έχουν οδηγήσει στην παγκοσμιοποίηση – αποδίδουν έναν ρητά μη συστημικό χαρακτήρα σ' αυτήν. Το επιχείρημα που χρησιμοποιείται συχνά για να ξεπεραστεί αυτή η κραυγαλέα αντίφαση είναι ότι το καπιταλιστικό σύστημα ήταν πάντοτε παγκοσμιοποιημένο και αυτό που άλλαξε προσφάτως ήταν μόνο η μορφή της παγκοσμιοποίησης. Ωστόσο, αυτή η αλλαγή στη μορφή της παγκοσμιοποίησης δεν εκλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα της δυναμικής του συστήματος (όπως θα περίμενε κανείς με βάση την υπόθεσή τους ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ένα παλιό φαινόμενο), αλλά απλώς ως το αποτέλεσμα μη συστημικών ή εξωγενών εξελίξεων, όπως η άνοδος της Δεξιάς και/ή του νεοφιλελεύθερου κινήματος, η ιστορική ήττα της Αριστεράς μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ο εκφυλισμός της σοσιαλδημοκρατίας κ.ο.κ. Έτσι, με βάση εντελώς αντιφατικά επιχειρήματα αυτού του είδους, η ρεφορμιστική Αριστερά θεωρεί την παγκοσμιοποίηση αντιστρέψιμη και δεκτική σε αποτελεσματικές μεταρρυθμίσεις, ακόμη και μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς – αρκεί να ασκηθεί αρκετή πίεση «από τα κάτω», ώστε οι πολιτικές και οικονομικές ελίτ να υποχρεωθούν να εισαγάγουν αποτελεσματικά μέτρα για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος.

Τέλος, ανάμεσα στις συστημικές και μη συστημικές προσεγγίσεις που ανέφερα βρίσκεται ένας αριθμός ενδιάμεσων προσεγγίσεων που χαρακτηρίζονται από ένα μείγμα συστημικών και μη συστημικών στοιχείων και

έναν σημαντικό αριθμό αναλυτικών διαφορών σε σχέση με τις συνηθισμένες προσεγγίσεις της ρεφορμιστικής Αριστεράς. Εδώ θα μπορούσαμε να κατατάξουμε δυο πολύ πρόσφατες νεο-ορθόδοξες Μαρξιστικές προσεγγίσεις, την προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης του Leslie Clair και την αντίληψη της παγκοσμιοποίησης ως «αυτοκρατορίας» των Toni Negri και Michael Hardt που είναι μάλιστα ιδιαίτερα της μόδας μετά την μαζική προβολή του βιβλίου από τα ΜΜΕ ως το νέο «κομμουνιστικό μανιφέστο» κ.λπ. Ακόμη, εδώ θα κατατάσσαμε την οικο-φεμινιστική προσέγγιση και μια προσφάτως αναπτυχθείσα αναρχο-συνδικαλιστική προσέγγιση.

Το ενδιαφέρον στοιχείο των νεο-Μαρξιστικών προσεγγίσεων, όπως αυτές του Leslie Sclair και των Michael Hardt and Antonio Negri είναι η σκληρή κριτική που ασκούν κατά της ρεφορμιστικής Αριστεράς στη βάση του ότι η τελευταία όχι μόνο δεν βλέπει το προφανές γεγονός ότι οι διάφορες διαδικασίες παγκοσμιοποίησης που λαμβάνουν χώρα αυτή τη στιγμή είναι πραγματικές, αλλά ακόμη χαρακτηρίζει ανόητα την παγκοσμιοποίηση ως ένα είδος ιδεολογίας, αν όχι έναν μύθο, ή χίμαιρα. Αντίθετα, η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης βλέπει την παγκοσμιοποίηση ως ένα νέο φαινόμενο που αποτελεί συνέπεια μιας σειράς τεχνολογικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών-ιδεολογικών καινοτομιών. Ο βασικός παράγοντας που προκάλεσε όλες αυτές τις αλλαγές, σύμφωνα με την άποψη αυτή, ήταν η ανάδυση, στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, των πολυεθνικών επιχειρήσεων, οι οποίες διαφέρουν ριζικά από τις επιχειρήσεις του παρελθόντος. Αντίστοιχα, οι Hardt και Negri υποστηρίζουν ότι η σημερινή παγκοσμιοποίηση δεν καθιερώνει κάποιο εδαφικό κέντρο εξουσίας, ούτε στηρίζεται σε σταθερά σύνορα. Είναι ένας αποκεντρωμένος μηχανισμός εξουσίας που προοδευτικά ενσωματώνει το σύνολο του πλανητικού χώρου μέσα στα ανοικτά και συνεχώς επεκτεινόμενα σύνορα του. Πράγμα που αποκλείει τις αντιλήψεις περί «κακής» Αμερικής και της «καλής» Ευρώπης που προωθεί η ρεφορμιστική Αριστερά.

Το περίεργο όμως είναι ότι παρά τις σωστές αυτές υποθέσεις για την φύση της παγκοσμιοποίησης -θέσεις που υποστήριζε από καιρό η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας- και οι δυο αυτές προσεγγίσεις καταλήγουν σε ρεφορμιστικά συμπεράσματα. Οι Hardt και Negri μάλιστα προχωρούν ένα βήμα περισσότερο και θεωρούν την παγκοσμιοποίηση ευπρόσδεκτη, ως μια «αντικειμενική» βάση στην οποία θα μπορούσε να κτιστεί μια (ασαφής) «εναλλακτική παγκοσμιοποίηση». Η θέση βέβαια αυτή δεν είναι τόσο περίεργη, εφόσον βασίζεται στην ιδέα της Προόδου που έμμεσα υιοθετούν οι συγγραφείς. Όμως σήμερα ελάχιστοι δέχονται πια την ιδέα της Προόδου που συνεπάγεται επίσης την υιοθέτηση τέτοιων «προοδευτικών» συμπερασμάτων, όπως το Μαρξιστικό συμπέρασμα για τον δήθεν ‘προοδευτικό’ ρόλο της αποικιοκρατίας, η το αντίστοιχο αναρχικό συμπέρασμα ότι το κράτος είναι ένα «κοινωνικά αναγκαίο κακό». Ούτε είναι βέβαια καθόλου περίεργο, με βάση την αντίληψη της διαδικασίας Προόδου, ότι οι συγγραφείς καταλήγουν σε αιτήματα όπως η επιστροφή σε κάποιο είδος διεθνούς κρατισμού που θα έλεγε τη παγκοσμιοποίηση εξασφαλίζοντας την ελεύθερη κίνηση εργασίας, ένα κοινωνικό μισθό και εγγυημένο ελάχιστο εισόδημα για όλους, ελεύθερη πρόσβαση στις πηγές γνώσης, πληροφοριών και επικοινωνιών κ.λπ.

Από ομιλία σε συνέδριο, Πειραιάς, Μάιος 2003